

TÜRKİYE'DE İNSAN HAKLARI ALGISI VE MİLLİYETÇİLİK

PERCEPTION OF HUMAN RIGHTS AND NATIONALISM IN TURKEY

Ahmet AYDIN*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki milliyetçi bilincin insan hakları algısına etkisini incelemektir. Türkiye cumhuriyeti evrensel insan hakları ilkelerini içeren uluslararası sözleşmelere ve bildirgelere taraf olmakla beraber 1982 Anayasası'nda ulusçu vurgulara dayanan ideolojik bir yaklaşım benimsemiştir. Kemalizm olarak bilinen bu yaklaşım üzerinden Türklüğün sınırları da çizilerek devlet politikalarına yansıtılmıştır. Bu durum, metinlerde ifadesini bulan evrensel insan hakları ilkelerinin toplumsal algıda yeterince karşılık bulamamasına sebep olmuştur. Çalışmada, Türkiye çapında yapılan kamuoyu araştırmalarından faydalanılmış ve yasal olarak eşit olan Türk ve Kürt vatandaşların insan haklarına yaklaşımı aktarılmıştır. Çalışma sonucunda, Türkiye'deki ulus devlet örgütlenmesinin kapsayıcı bir ulus bilinci inşa edemediği, anayasayla temellendirilen Türklük vurgusunun etno-ulusçu bir yaklaşım üreterek etnosentrizmi canlı tuttuğu, toplumsal kesimlerin aralarındaki ilişkiyi evrensel insan hakları bağlamında kurabilmeleri için etnik vurgu taşımayan, çoğulculuğu esas alan çözümler üzerinde durulması gerektiği savunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Milliyetçilik, Etnik Ayrımcılık, Resmi İdeoloji.

Abstract

The aim of this study is to examine the impact of nationalist consciousness on the perception of human rights in Turkey. The Republic of Turkey, while being a party to international treaties and declarations concerning universal human rights principles, adopted an ideological approach based on nationalist emphases in its 1982 Constitution. Through this approach, known as Kemalism, the boundaries of Turkishness were drawn and reflected in state policies. This situation has resulted in the principles of universal human rights, as articulated in texts, not being sufficiently reflected in societal perception. In the study, public opinion surveys conducted throughout Turkey were used and the approach of Turkish and Kurdish citizens, who are legally equal, to human rights was conveyed. As a result of the study, it is argued that the nation-state organization in Turkey has failed to build an inclusive national consciousness, that the emphasis on Turkishness based on the constitution keeps ethnocentrism alive by producing an ethno-nationalist approach, and that in order for social segments to establish their relations within the context of universal human rights, solutions that do not carry ethnic emphasis and are based on pluralism should be focused on.

Keywords: Human Rights, Nationalism, Ethnic Discrimination, Official Ideology.

GİRİŞ

İnsan hakları, soyut anlamda insanlar arasında coğrafik, etnik ya da dini farkları görünmez kılan bir kavram olarak eşitlik ve özgürlük temelinde ele alınmaktadır. Uluslararası sözleşmelerde de bu çerçevede tanımlamalar yapılmakta ve herkesin herkese tanınması gereken haklar üzerinde durulmaktadır. Kimileri için de insan hakları sadece “kendilerinden olanlara” tanınması gereken haklardır. Bu gruptaki yaklaşım resmi metinlere ve sözleşmelere yansımaya fakat günlük hayatta fiilen hissedilen bir durumdur. Örneğin, yaşadığımız ulus devletler çağında, Uluslararası Af Örgütü'nün (UAÖ) dünyada insan haklarının durumuna ilişkin 2022/2023 raporuna göre mülteciler, sığındıkları ya da göç etmek istedikleri ülkelerde hoşgörüsüzlük, dışlama, taciz, ırkçılık gibi kötü muamelelere maruz kalmakta (UAÖ, 2023, s. 46, 47, 55, 56), insan haklarından sınırlı bir şekilde faydalanmaktadır. En temel ve diğer bütün hakların öncülü olan hayat hakkı dahi mülteciler için fazla görülebilmektedir (TRT Haber, 2020).

Ayrımcılığın başka boyutu ise aynı devlete mensup vatandaşlar arasında ortaya çıkan ayrımcılıktır. Ulus devlet anlayışının iki ana fraksiyonundan birinin kapsayıcı, diğerinin ise ayrıştırıcı olduğu görülmektedir. Kapsayıcı versiyonunda bir devletin vatandaşları arasında etnik aidiyetleri üzerinden nispeten ayrımcılık görülmezken ve ulusal örgütlenme üst çatı olarak kabul edilirken, ayrıştırıcı ulus devlet anlayışında siyasal açıdan hakimiyeti elde eden etnik kesimin dışında kalan gruplar dışlanmakta, asimilasyon politikalarına maruz kalmaktadır. Bu anlayışın sebep olduğu empati eksikliği ise insan hakları algısındaki sorunlu yapıyı beslemektedir. Kendisini ya da bağlı olduğu grubu diğerlerinden üstün görme ve ayrıcalıklı hissetme durumu bu algının sebebinin; kendileri için normal gördükleri bir hakkı başkaları için fazla görme anlayışı da bu algının sonucunu oluşturmaktadır. Bu anlamda, aynı devletin vatandaşı olunmasına rağmen ortaya çıkan ayrımcılığın, ulus devlet yapısı içerisinde farklı etnik gruplara karşı gösterilen ırkçı eğilimlerden kaynaklandığı söylenebilir. Buradaki ırkçılık sadece kan bağına dayanan üstün soy anlayışından değil, kültürel ya da Karl Popper'ın (1989, ss. 26-27) Marksizm eleştirisindeki gibi ideolojik olabilmektedir.

Türkiye'deki kurucu kadro, cumhuriyet rejimine geçtikten sonra modern ulus devlet yapılanmasını esas almış, bunun için kapsayıcı bir ulus anlayışı tesis etmeye çalışmış ve Türklüğü hakim unsur kabul ederek Batılılaşma hedefine ulaşacağına inanmıştır. Ancak bunun toplumdaki yansıması ayırıcı unsurların öne çıkmasını engelleyememiştir. Bu sorun, kendisini Türk olarak gören önemli bir kesimin diğer etnik gruplara yaklaşımını evrensel insan hakları bağlamında değerlendirmesini zorlaştırmıştır. Bu çalışmayla da, Türkiye'deki ulus devlet

anlayışı ayrıştırıcı nitelikteki ulusçu yaklaşım bağlamında incelenmiş ve ulusçu bilincin insan hakları algısına etkisi araştırılmıştır.

Çalışmada ikincil veriler üzerinden hareket edilmiş ve nitel araştırma desenlerinden tarihsel analiz yöntemi kullanılarak Türkiye’deki cumhuriyet tecrübesinin insan hakları ve milliyetçilik yaklaşımı incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle insan hakları anlayışının 20. yüzyılda geldiği noktanın evrensel boyutu aktarılmış, devam eden bölümde milliyetçilik ve etnik yaklaşım teorik zeminde özetlenmiştir. Çalışmanın devamında Türkiye özeline geçilerek Türkiye’deki milliyetçilik ve insan hakları durumu yasal çerçevesiyle birlikte anlatılmış ve Türkiye’deki durumun evrensel insan hakları anlayışıyla uyumu tartışılmıştır. Sonraki bölümde ise çalışmanın amacı doğrultusunda 2010’lu yıllarda Türkiye’de yapılan kamuoyu araştırma sonuçları veri alınarak Türkiye’deki milliyetçiliğin insan hakları algısına etkisini tespit etmek üzere çıkarımlar yapılmış ve Türkiye’deki insan hakları sorunu tartışılmıştır.

Çalışmada, Türkiye’nin tek parti döneminde inşa edilerek cumhuriyet döneminin tamamında etkisini gösteren resmi ideoloji Kemalizmin birey üzerindeki baskısı sonucunda toplumda oluşan ulusçu bilincin ayrıştırıcı bir nitelik gösterdiği ve bu durumun insan hakları algısını olumsuz etkilediği, insan hakları konusundaki algısal sorunların çözümü için ilk ve en önemli adımlardan birinin resmi ideolojinin ilgasıyla sağlanabileceği savunulmuş, bu çerçevede genel bir değerlendirme yapılmıştır.

1. 20. Yüzyılda İnsan Haklarının Evrensel Boyutu

Hukuk kavramının tekili olan hak kelimesi Arapça kökenli olup “adalet, doğruluk” (TDK), “doğru, dik” anlamlarına gelmektedir (Görgün, 1996, s. 41). Neyin adil ve doğru olduğu ise tartışmalı bir konudur. Tarih boyunca antik dönem düşünürlerinden, dini buyruklardan, çeşitli metafizik unsurlardan ve modern dönemim seküler yaklaşımlardan adil ve doğru olanın ne olduğu tartışılmıştır. Bu tartışmalardaki hukuk anlayışının iki genel kulvardan ilerlediği görülmektedir. Bunlardan biri doğal hukuk, diğeri pozitif hukuktur.

Doğal hukuk olması gerektiği düşünülen ideal hukuku, pozitif hukuk ise uygulanmakta olan hukuku ifade eder (Görgün, 1996, s. 42-43). Doğal hukuk açısından haklar insanın yaratılışı ile birlikte sahip olduğu insani bir özelliktir. Diğer insanlar ya da kurumlar tarafından tanınmasına ihtiyaç yoktur. Pozitif hukukta ise toplumsal hayata ve siyasi otoriteye atıf yapılarak hak kavramı şöyle tanımlanır: "hukuk düzenince tanınmış, sınırı, konusu, kullanılma şekil ve koşulları gösterilmiş, yararlanılması toplumca sağlanmış özgürlüktür veya hukuk düzeninin kişilere tanıdığı yetkidir." (Tezcan vd., 2011, s. 34). Hukuk ise “kişiler arasındaki toplumsal

ilişkileri düzenlemek amacıyla devletin yetkili organları tarafından konulan maddi müeyyideli ve uyulması zorunlu kuralların bütünüdür.” (Atasoy, 2007, s. 11). Dolayısıyla doğal hukuk zaman, mekan ve aidiyetten bağımsızken, pozitif hukuk siyasi bir mensubiyet ve kimlik gerektirir.

Bununla birlikte doğal hukuk yaklaşımının pozitif hukuka kaynaklık ettiğine ilişkin geniş bir kabul söz konusudur. Doğal hukuk anlayışını ortaya koyulan haklar zamanla yasalaşmış ve pozitif hukuk şekillenmiştir. İnsan haklarına ilişkin doğal hukuk ile pozitif hukuku sentezleyen bir düşünür olarak John Locke gösterilebilir. Locke, insanın doğa durumunda doğuştan kazandığını ileri sürdüğü üç temel hak olan “hayat, hürriyet ve mülkiyet” haklarını devletin korumasına vermiştir (Çağıl, 2011, ss. 101-102). Locke'un ortaya koyduğu yaklaşım geniş yankı uyandırmış ve 18. yüzyılda gerçekleşen insan haklarına ilişkin bildirgelerine ilham kaynağı olmuştur (Kapani, 1993, s. 33). Bu yaklaşım ile birlikte insanın doğuştan kazandığı düşünülen dokunulmaz ve dolayısıyla mutlak iktidarı sınırlayan en güçlü yaklaşım olan doğal haklar (Uygun, 2014, s. 232) anlayışı ile hukuk yapma yetkisini sadece devlete veren pozitif hukuk anlayışı sentezlenmiş ve doğal hakları korumak ve bu hakları ihlal etmeyecek şekilde hukuk kuralları belirlemek ile yetkili sınırlı bir devlet anlayışı gelişmiştir.

Batı toplumlarında insan haklarına dair en önemli yazılı örneklerin 13. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir. 1215 yılında İngiltere Kralı John ve soylular arasında yapılan Magna Carta Libertatum bu alanda gösterilen en önemli belgelerden biridir. Bu belge bütün insanları ya da İngiliz halkını kapsayan bir insan hakları belgesi değildir fakat kralın yetkilerini sınırlamasıyla önem atfedilen ve insan hakları alanında Batı merkezli tarih anlayışında önemli kabul edilen bir gelişmedir. İngiltere'deki en önemli belgelerden bir diğeri ise 1689 yılında kabul edilen Bill of Rights (Haklar Yasası) olarak gösterilir. Masumiyet karinesi, yasama dokunulmazlığı gibi önemli haklar bu belgede yer almıştır. Bill of Rights yaklaşık yüz yıl sonra kabul edilecek Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Anayasası'nı ve Birleşmiş Milletler nezdinde ortaya çıkacak olan insan hakları yaklaşımını da etkileyerek önemini göstermiştir. 18. yüzyılda insan haklarına dair gelişmeler devam etmiştir. 1776 yılında ilan edilen ve ABD'nin kurucu belgesi olan Bağımsızlık Bildirisi (The Declaration of Independence) insan hayatının ve özgürlüğün doğuştan kazanılan haklar olduğunu belirtmiştir. 1790 yılından kabul edilen ABD Anayasası'na zaman içerisinde yapılan eklemelerle insan haklarının temel unsurlarından olan ifade özgürlüğü, mülkiyet hakkı, basın ve yayın hakkı, adil yargılanma gibi birçok husus anayasal güvenceye alınmıştır. Bu gelişmelere rağmen ABD'de kölelik kurumunun uzun bir

süre devam ettiğini belirtmek gerekir. Köleliğin kaldırılması 1860’lı yıllardaki mücadeleler sonucunda gerçekleşebilmiştir (Aybay, 2015, ss. 29-31).

İnsan hakları alanında referans alınan en önemli belgelerden biri de 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’dir. Bu belge keyfi iktidar anlayışına ve eşitsizliğe bir başkaldırı olan Fransız Devrimi’nin ürünüdür. ABD’deki gelişmelerle aynı dönemde ortaya çıkan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi insan haklarına ilişkin diğer belgelere kıyasla daha laik ve ulusçu bir karakterde yazılmıştır. Örneğin, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi tanrının yasalarına ve tanrı tarafından verilen dokunulmaz haklara vurgu yaparken, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi tanrı kelimesini direkt kullanmamış, başlangıç kısmında “yüce varlık” ifadesine yer vermekle yetinmiştir (Köksal, 2020, s. 26; Aybay, 2015, s. 33).

İnsan hakları anlayışı düşünce tarihi boyunca yavaş ve engebeli bir seyirde ilerlemiştir. İnsan hakları alanındaki gelişmelerle, 20. yüzyıla gelindiğinde temelleri sağlam bir insan hakları anlayışı oluştuğu zannedilebilir. Ancak, 20. yüzyılın ilk yarısında insan hakları gelişimi ve uygulamaları devasa bir yıkım yaşamıştır. Bilinen insanlık tarihinde insan haklarının en çok ihlal edildiği dönemlerden biri 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dönemde, en az yarısı sivil kayıplardan oluşan ve hayatını kaybedenlerin toplam sayısının 80 milyon kadar olabileceği tahmin edilen Batı merkezli savaşlar (I. ve II. Dünya Savaşı) gerçekleşmiş (Britannica, 2022; U.S. Census Bureau, 2011; Statista, 2021), kitlesel katliamlar yaşanmıştır. Sosyalist, faşist ve çeşitli fikir akımlarına kapılmış fundamentalist yönetimler, iktidar oldukları toplumlarda ideolojik emelleri uğruna temel hak ve özgürlükleri yok sayarak insan haklarını ayaklar altına almıştır. Batı merkezli gerçekleşen bu yıkımlar insan hakları konusunun ortak amaçlar ve değerler temelinde ele alınması gerektiğini göstermiştir.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra insan hakları konusu hukuk dünyasının temel çalışma alanlarından biri olmuştur (Çağıl, 2011, s. 110). Bu doğrultuda 20. yüzyılın ikinci yarısına girerken, yeniden bir küresel savaş halini engellemek ve sorunları diyalogla çözmek gayesi taşıyan Birleşmiş Milletler (BM) örgütü kurulmuştur. Uluslararası bir işbirliği örgütlenmesi olan BM’nin yaptığı en önemli işlerden biri insan haklarının güvenceye alınmasına yönelik girişimlerdir. Bu çerçevede 1948 yılı sonlarında İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İHEB, 1948) yayınlanmıştır. Bu bildiri bütün insanları doğuştan eşit kabul eden (Md. 1), hayatı ve özgürlüğü temel hak sayan (Md. 3), köleliği yasaklayan (Md. 4), aileyi toplumun temel unsuru sayan (Md. 16), inanç ve ifade özgürlüğünü savunan (Md. 18-19) ilkeleriyle insan haklarının küresel ve ortaklaşa bir irade beyanı olmuştur.

Diğer taraftan, BM'nin özellikle güvenlik konseyindeki beş daimi üye devletin veto hakkı sebebiyle antidemokratik bir örgütlenme olduğu, İsrail'in Filistin'e karşı insan haklarına aykırı eylemlerini görmezden gelmesi gibi haklı eleştiriler aldığı görülmüştür. Buna rağmen BM'nin insan haklarına ilişkin girişimlerin en etkili platformlarından biri olduğu görülmektedir. Perde arkasında, II. Dünya Savaşı'nın galip devletleri elde ettikleri üstünlüklerini korumak için bu örgütü kurmuş olsa dahi, BM'nin zaman içerisinde daha insani çerçevedeki amaçlar doğrultusunda evrilmeye başladığı söylenebilir. Zira yıllar içerisinde BM bünyesinde ekonomik ve sosyal haklara ilişkin onlarca sözleşme ve bildirme yayınlanmıştır (United Nations Treaty Series).

20. yüzyılda uluslararası insan haklarına yönelik diğer önemli gelişmeler Avrupa'da gerçekleşmiştir. Avrupa Konseyi üye devletlerin kararıyla 1950 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) imzalanmış ve 1953 yılında yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin birinci bölümünde (AİHS, 1950, Md. 2-18) korunması gereken hak ve özgürlükler belirtilerek imzacı ülkeler yaptırım altına alınmış ve sözleşme 1953 yılında yürürlüğe girmiştir. Ayrıca sözleşmenin denetimi üzerinde durularak ihlalleri engellemek için uluslararası bir mahkeme olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kurulmuştur. Bu sözleşme ve mahkeme, insan haklarının güvenliğini sağlamak hususunda uluslararası yaptırım gücüne sahip bir örgütlenme biçimi olmasıyla önemli bir örnek teşkil etmiştir.

Böylece insan hakları konusu sadece devletlerin iç meselesi olmaktan çıkmış ve uluslararası bir boyut kazanmıştır. Devletler, iç hukuka ilişkin düzenleme yaparken uluslararası düzeydeki insan hakları sözleşmelerine göre hareket etmek durumunda kalmaktadır. Bu anlamda insan haklarına ilişkin düzenlemeler ve yaptırımlar devletleri sınırlamıştır. Bu durum devleti, hukuk yapma noktasında tek yetkili olarak gören anlayışın zayıfladığını ve evrensel yaklaşımların önem kazandığını göstermektedir (Tezcan vd., 2011, ss. 38-39). Diğer taraftan evrensel insan hakları anlayışının postmodernizm, Marksizm gibi düşünce akımları tarafından çeşitli açılardan eleştirildiğini belirtmek gerekir. Postmodern düşüncede insan hakları anlayışının bir üst anlatı olduğu, dolayısıyla totalci bir nitelik arz ettiği belirtilir. Buna ek olarak, postmodern düşünce insanın soyut bir açıdan değerlendirilemeyeceğini savunur. Buna göre insanlar yaşadıkları çevredeki siyasal ve sosyal faktörler bağlamında çeşitli haklar kazanabilmektedir. Dolayısıyla insan hakları yaklaşımı ütöpik bulunur. Marksist yaklaşımın ise evrensel insan hakları anlayışını burjuvanın çıkarlarını koruyan ve onların hizmetinde bir proje gibi gördüğü söylenebilir (Arslan, 2001, ss. 4-10).

Evrensel insan hakları anlayışına yönelik eleştirileri haklı çıkaracak gelişmeler yaşanmıyor değildir. İnsan haklarının siyasi ve ekonomik hedefler adına araçsallaştırıldığı ya da insanların ortak değerlerini törpüleyen bir yaklaşım olarak bireyci düşüncüyü beslediği söylenebilir. Başta ABD olmak üzere güçlü kabul edilen devletlerin “insan hakları ve demokrasi” adına yaptığı işgaller, son on yıllarda siyasi ve ekonomik açıdan yine bu devletlerin anlaşmazlığı sonucunda yaşanan mülteci hareketliği sebebiyle ortaya çıkan insanlık dramları, İsrail’in Filistin topraklarını ele geçirmek için yaptığı saldırıları “kendi insanların hakkını” korumak üzerinden meşrulaştırmaya çalıştığı bilinmektedir.

Bunlarla beraber, insan haklarına dair ortaya koyulan sözleşme ve bildirgeler idealist bir çerçeve çizse de, fiili durumda, insan haklarına yönelik öznel yaklaşımlar sebebiyle bazı toplumların kendi içerisinde de ayrışmalar yaşanmaktadır. İnsan hakları konusundaki ayrışmanın temelinde adaletin kimin için istendiği vardır. Bazı gruplar insan haklarına evrensel yaklaşım herkes için adalet isterken, bazı gruplar insan haklarını araçsallaştırır ve adaleti kendine has görür. Bu durum her toplumda gerçekleşen bir diyalektiktir. Şentürk, bu iki anlayışı evrenselci ve cemaatçi yaklaşımlar olarak değerlendirir. Evrenselci yaklaşımda dilsel, dini ve etnik farklar göz ardı edilerek herkes için adalet istenir. Cemaatçi yaklaşımda ise kendinden olmayanın hak talebi meşru görülmez (Şentürk, 2007, ss. 21-22). Modern ulus devlet örgütlenmesini benimsemiş olmakla beraber farklı etnik grupları ortak çatısı altına almış toplumlarda, ulus vurgusunun ve etnik aidiyetin yüceltilmesi halinde cemaatçi yaklaşımın baskın geldiği görülebilir. Bu durumda bir devletin vatandaşı, aynı devletin başka bir vatandaşından daha “üstün” olabilmektedir.

Dolayısıyla, insan haklarının dil, din, ırk ya da başka bir farklılık gözetilmeksizin eşit olmasına yönelik en önemli adımlar devletler tarafından atılıyor görünse de söz konusu girişimlerin siyasi, ekonomik ve ideolojik amaçlarla eklemlendiğine dair birçok olay yaşanmıştır. Ancak bu olaylar 21. yüzyıl siyasetinde güçlü ya da zayıf neredeyse bütün siyasi hareketlerin en meşru zeminlerden birini evrensel insan hakları söyleminde gördükleri gerçeğini değiştirmemektedir. Zira güçlü devletler her ne kadar bu söylem üzerinden çıkarlarını korumak ve ideolojik hedeflerini gerçekleştirmek isteseler de, diğer taraftan yeterince güçlü olmayan devletlerin ve devletlerin sahip olduğu maddi imkanların hiçbirine sahip olmayan sivil hareketlerin kendi haklılık arayışlarını da evrensel insan hakları yaklaşımı üzerinden yaptıklarını/yapabildiklerini not etmek gerekir. Sivil toplum hareketleri insan haklarına ilişkin yazılı ve fiili durumlar arasındaki çelişkileri ortaya çıkarmakta ve bu hareketler siyasal iktidarlar üzerinde baskı kurarak insan hakları lehine önemli adımlar atabilmektedir. Ayrıca 21. yüzyılda ulaşılan anlık

iletişim imkanlarının genişliği sayesinde sivil hareketlerin ve toplumsal tepkilerin etkisi artmaktadır. Bunun sonucu olarak siyasal iktidarlar insan haklarına aykırı politikalardan kaçınmaya çalışmaktadır. Bu anlamda, insan haklarına dair mevzuatların ve uygulamaların daha nitelikli ve yaygın uygulanması yine devletler liderliğinde, ancak bu devletleri doğru adımlar atmaya zorlayacak sivil hareketlerle gerçekleşebileceği söylenebilir.

2. Milliyetçilik ve Etnik Vurgu

Milliyetçi/ulusçu¹ anlayışın “siyasal bir inanç” (Heywood, 2013, s. 149), “ruhani bir aile” (Renan, 2016, s. 49) ya da “hayal edilmiş bir cemaat” (Anderson, 1995, s. 21) şeklinde kurguya dayandığını ima eden ifadeler yaygındır. Bununla beraber, “ortak köken, en azından ortak dil, kültür ve tarih ile şekillenmiş siyasi bir topluluk” (Habermas, 2012, s. 16) şeklinde daha determinist yaklaşımlara da rastlanabilir. Hangi açıdan tanımlanırsa tanımlansın, milliyetçiliğin pragmatik boyutu, ideolojisindeki boşlukları aşan ve çoğu zaman önemsiz kılan bir özelliğe sahiptir. Milliyetçilik, tarihsel pratiğini Rousseau'nun sözleşme teorisiyle olgunlaştırmış ve Fransız Devrimi ile birlikte modern paradigmaya dayalı devletleşmenin dinamosu haline gelmiştir. İmparatorlukların çözülmesini fırsata çevirmek isteyen siyasal hareketler dönemin en meşru ideolojik zeminini milliyetçilikte görmüş ve ulus devlet yapılanması yaygınlaşmıştır. Ancak ulus anlayışının inanca ya da hayale dayanan kurgusunun devletin tesis edilmesiyle terkedilmeyişi, ulusçuluğu araçsal olmaktan çıkarmış ve amaç haline getirebilmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri –özellikle Batı dışı toplumlar açısından- ulus devlet ile başlayan örgütlenmelerin siyasal ve ekonomik bağımsızlıkla sonuçlanacağına dair inancın bir türlü istenen seviyede gerçekleşmemesidir. Dolayısıyla birçok toplum açısından ulusçuluk, ilk adım olmaktan çıkmış ve bitmeyen bir yürüyüşe dönüşmüştür.

Milliyetçiliğin ortaya çıkışı ile ilgili iki genel yaklaşım söz konusudur. Bunlardan biri milliyetçiliğin insanlık tarihi kadar eski bir olgu olduğunu savunan “ilkçilik” (primordiyalizm), diğeri ise milliyetçiliğin Batı modernleşmesinin bir ürünü olduğunu savunan “modernist” yaklaşımdır (Çoban, 2012, s. 345). Buna ek olarak, bir diğer milliyetçilik teorisi olan “etno-sembolcü” yaklaşımı modernist yaklaşım içerisinde değerlendirmek mümkün olsa da, bu yaklaşım etnik ögelere yaptığı vurguyla öne çıkarak ayrı bir kategori şeklinde değerlendirilebilmiştir. Bu anlamda milliyetçi yaklaşımın doğuşu ve kaynakları konusunda genel olarak kabul gören üç yaklaşımın; ilkçilik, modernist ve etno-sembolcü yaklaşım olduğu

¹ Millet ve ulus kavramları Türkiye’de farklı çağrışımlara sebep olsa da ikisi de “nation” kelimesinin karşılığı olup bu çalışmada eş anlamda kullanılmış, metnin akışına göre millet/milliyetçilik ya da ulus/ulusçuluk tercih edilmiştir.

söylenbilir. Milliyetçiliği etnisite üzerinden açıklamaya çalışan ilkçiliğe göre etnik aidiyet somut bir kan bağına dayanır. Bu yaklaşımda kan bağı bireyin davranışlarını etkileyen en önemli unsur olarak görülmektedir. Ancak somut kan bağı iddiasının ilkçilik savunucuları tarafından ispat edilememesi önemli bir handikaptır. Bu handikap, kan bağının var olduğuna dair öznel bir yaklaşım ile çözülmek istenmiştir. Bu çerçevede etnisitenin tanımı “kan bağı algısına dayanan bir toplumsal kategori” şeklinde yapılabilir (Aktürk, 2006, ss. 24-25).

Diğer taraftan, modernist yaklaşım milliyetçiliği modern dönemin özellikleri üzerinden ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu akımın en önemli temsilcisi sayılabilecek Ernest Gellner’in “Uluslar ve Ulusçuluk” isimli eserindeki yaklaşımına göre ulusçuluğu kendi dönemindeki koşullarla değerlendirmek gerekir, geçmişte aramak anlamlı değildir. Bu kapsamda eserde irade ve kültür kavramlarının ulusçu teoriyi açıklamakta yetersiz olduğunu savunur. İradenin, çok farklı amaçlarla ve şekillerle kurulmuş olan ve iradenin dışındaki farklı duygu ve güdülerle inşa edilen birlikteliklere de kaynaklık teşkil etmesinden hareketle, irade kavramının ulus anlayışını tanımlayamayacağını ifade eder. Kültür ise modern siyasal yapıların öngördüğü çerçeveyi aşan tarihsel derinliğe ve toplumsal çeşitliliğe sahip bir kavramdır. Dolayısıyla sınırları çoğu zaman tespit edilemeyen, farklı katmanları olan sınıfsal özelliklerle birbirinden ayrılan oldukça kompleks bir denklem ortaya koyan kültür kavramından yola çıkarak “ortak kültür” söylemiyle ulus anlayışını açıklamak yeterli değildir. Gellner, geçmişte iyi sonuçlar veren çok kültürlü toplumsal yapıların modern dönemde geçerliliğini kaybetmeye başladığını belirtir. Modern döneme ait olan ulusçuluğu tanımlayabilmek için, ortaklaşan ve halkın tamamına hitap eden bir üst/ortak kültürün benimsenmesi ve bunun siyasal iktidar anlayışı ile uyumlu olması gerekir. Bu aynı zamanda siyasal yapının meşruiyet ihtiyacını da karşılayacaktır. Bu sayede Gellner’in ifadesiyle “uluslar aynı anda hem irade hem de kültürle ve gerçekten her ikisinin siyasal birimlerle birleşmesi olarak tanımlanabilir.” Bunu sağlayan da ulusçuluktur. Zira Gellner’e göre: “ulusçuluk ulusların bir ürünü değil, tam tersine ulusları meydana çıkaran ulusçuluğun kendisidir.” (Gellner, 1992, ss. 101-105).

Milliyetçiliği açıklamaya çalışan diğer yaklaşım ise etno-sembolcü yaklaşımdır. Etno-sembolcü görüşe göre milliyetçilik eğilimleri etnik unsurlar dikkate alınmadan açıklanamamalıdır. Zira çok geniş bir zamana yayılan ve kökleşen toplumsal ve kültürel öğelerin modern dönemde birçok toplulukta varlığını koruduğu görülebilmektedir. İlkçilik ve modernist yaklaşımların milliyetçiliği açıklamada yetersiz kaldıklarını savunan Anthony D. Smith, etnisitenin kültürel öğeleri üzerinden hareket ederek modern milliyetçi yaklaşımı geliştirmeye çalışır. Smith, milliyetçiliğin tamamen modern bir olgu olduğunu kabul etmekle beraber, milliyetçiliğin

beslendiği çok önemli bir kaynak olarak etnisitenin altını çizer. Etnisitenin semboller ve mitler üzerinden ilerleyen yapısı güçlü kültürel kalıpların oluşmasına sebep olmakta ve bunun etkisiyle yüzyıllara yayılan bir süreklilik söz konusu olmaktadır. Smith, geleneksel ve modern dönem arasında radikal kopuşlar olduğunu kabul ederken, iki dönem arasındaki sürekliliğe vurgu yapar ve kendi analizini ayırtmak amacıyla "etnik topluluk ve ona ait sembolizm" anlamında "ethnie" kavramını kullanır (Smith, 2002, ss. 36-41).

Ethnie'nin özelliklerini inceleyen Smith, bu kavramın altı boyutuna dikkat çeker. Bunlar; ethnie'nin tanımlayıcısı olarak simgeleşen ve üyeleri açısından derin bir saygı duyulan "kolektif isim", ethnie'nin köklerine dair açıklayıcı bir amaç taşıyan ortak duygu ve bağ temelinde gerçekleşen "ortak soy miti", tarihsel deneyimlerin birikimleriyle oluşan ve kuşaktan kuşağa aktarılan "ortak tarih", başta dil ve din temelinde olmak üzere diğer topluluklardan ayrılan yönleriyle kendine özgü özellikleri ortaya çıkaran "özel ortak kültür", ülkesel bağlılığı ifade eden ve anavatan olarak görülen "belli bir teritorya ile özdeşleşme", son olarak da etnik topluluğun özellikle zor zamanlarda kendi içerisindeki farklılıkları görünmez kılabilen bir "dayanışma duygusu". Smith bu çerçevede ethnie'yi tanımlar: "ortak soy miti, tarih ve kültürleri ile birlikte bir teritorya ile özdeşleşen ve dayanışma duygusuna sahip olan insan nüfusu." (Smith, 2002, ss. 47-58).

Milliyetçilik, kendilerini diğerlerinden üstün gören bir kimlik inşası öngörmektedir. Bu anlamda milliyetçilik açısından kendi mensupları dışındakiler tehdit unsurudur (Akıncı, 2014, s. 144). Aynı zamanda, ulusçu yaklaşım aynı ulusa mensup üyeler arasında da bir üstünlük hiyerarşisi kurmaktadır. Milli devlet ya da daha açık şekilde milliyetçilik esasına dayanarak bir milletin hakimiyetini esas alan modern devlet, her ne kadar vatandaşlar arasında eşitlik olduğunu vaaz etse de, realitede bir zümrenin üstünlüğü söz konusudur. Buradaki eşitlik söylemi hakim zümrenin iktidarına süreklilik kazandıran bir retoriktir (Kedourie, 1971, s. 117). Dolayısıyla milliyetçiliğin homojenleştirici yönü alt tabakalardaki geniş halk kitlesini kapsamakta, ulusun bünyesinde birileri her zaman üste çıkmaktadır.

Etnik kimlik, uzun süreli birliktelikler sürecinde elde edilen toplumsal öğelerle beslenen ve özellikle ortak dil üzerinden inşa edilen ortak duyguyu ifade etmesiyle milliyetçiliğin en önemli kaynaklarından biridir. Ancak etnik kimlik ile millet arasındaki ilişkinin farklı şekillerde gerçekleştiği görülmektedir. Millet ifadesi tek etnik gruba atıfla ifade edilebildiği gibi birden fazla etnik grubu kapsayan ya da etnisiteden bağımsız olarak örgütlenen toplumsal yapılar için de kullanılabilir (Aktürk, 2006, s. 24). Diğer taraftan, dayanışmayı arttıran bir olgu olan etnik kimlik üzerinden yapılan vurgu arttıkça, etnik grubun dışında görülenleri yok saymaya

varan bir ötekileştirme durumu ortaya çıkmaktadır (Yanık, 2013, s. 231). Etnisizm şeklinde ifade edilen bu durum, etnik özelliklere dayanarak yapılan ayrımcılığa işaret eder (Yıldız, 2004, s. 45) ve ulusçuluğun dışlayışı boyutunu gösterir.

Bir toplumda millet ifadesine yüklenen anlam ile toplumsal yapıdaki gerçeklik uyuştugu sürece siyasal kimlik açısından bir gerilim yaşanmayacağı öngörülebilir. Ancak aynı devletin çatısı altında yaşayan insanlar farklı etnik gruplara mensup olduğunda bu toplumdaki siyasal kimliğin “tek millet” algısıyla inşa edilip edilmediği, resmi yaklaşımın millet ifadesine yüklediği anlamla anlaşılabilir. Resmi yaklaşım ise iki şekilde kendini göstermektedir. Bunlardan biri ve en somut şekli “anayasada” yer alan vurgularda ortaya çıkar. Diğerisi ise devlet yönetiminin seyirinde yani “uygulamada” kendini gösterir. Bu iki unsur dışında resmi teamüller ve semboller alt unsurlar olarak ifade edilebilse de bu alt unsurları uygulama faktörüne dahil etmek mümkündür. Anayasa metni toplumdaki etnik gruplara yer vererek ya da hiçbirini ifade etmeden vatandaşlık bağını vurgulayarak kapsayıcı bir çerçeveye sahip olabilir. Böyle bir anayasa, devlet yönetimindeki uygulamalarla örtüştüğünde bu toplumda siyasal kimlik konusunda ideal bir uzlaşıdan bahsedilebilir. Diğer taraftan, çok etnili bir topluma hitap eden bir devletin resmi yaklaşımı tek etnik grup üzerinden ifade edilerek siyasal yönetimin uygulamalarına yansıdığı ve ideolojik araçlarla topluma dayatıldığında toplumdaki gerilim hatları harekete geçmektedir. Bu gerilimler bazı devletlerin iç savaşa sürüklenmesine, bazılarının bölünmesine, bazılarının ise sürekli bir gerilim hattında yaşamasına sebep olmakta, uzlaşi için ortaya koyulan çözüm önerileri genellikle resmi yaklaşımın ürettiği statükoya takılmaktadır.

Ayrımcılığa varan etnik vurgunun en önemli sonuçlarından biri insan hakları anlayışına yaptığı etkidir. Etno-ulusçu politikalar üreten bir sistemde, devletin özellikle eğitim alanında yürüttüğü endoktrinasyon politikalarının devamlılığıyla, yeni nesiller etkilenmekte ve etnik üstünlük algısı normalleşerek insan hakları anlayışı evrensel haklar bağlamından koparılmaktadır. Zira etnik üstünlük algısı, kendilerinin diğerlerinden “daha insan” olduğu konusunda oldukça ikna edicidir. Üstün olduklarına ikna olan toplulukların dünya nimetlerinden daha fazla hakları oldukları “doğal sonucu” ile birlikte, “düşük insanlara” reva görülen insan haklarına aykırı uygulamalar meşrulaştırılmakta, bunun da ötesine geçilerek “düşük” olanların ehlileşmesi için “üstün” olanlara ihtiyaçları olduğu düşünülmektedir. Özetle, insanların dünyaya geldikleri coğrafya, mensubu oldukları topluluk, ciltlerinin rengi gibi kendi iradelerinden bağımsız özellikleri sebebiyle birbirlerinden üstün olabilecekleri zannı, insanın sadece insan olması

hasebiyle sahip olması gereken konuma ve temel insan hakları ve hürriyetlerine ilişkin ilerlemeye gölge düşürmektedir.

3. Türkiye’de Milliyetçilik ve İnsan Hakları

Osmanlı Devleti Batılılaşma hareketini Batı’daki ekonomik, sosyal ve bilimsel ilerleme karşısında güç kazanmak ya da en azından konumunu muhafaza etmek adına tedrici olarak yürütmüş, 19. yüzyıl içerisinde Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi reformlarla etnik ve dini kesimler arasındaki farkları Batı tipi bir yaklaşımla eşit vatandaşlık anlayışı doğrultusunda önemli bir boyuta taşımış, devamında meşruti monarşiyi tecrübe etmiştir. Bu süreçte sahip olduğu çok etnili yapısını korumayı amaçlayarak toplumsal kimlik inşasına yönelik yaklaşımlar göstermiştir. Dönemin şartlarında Osmanlı’nın ayakta kalması için uygulanabilecek üç siyaset tarzından biri ABD modeline benzer bir Osmanlı milleti üst kimliği oluşturmak, diğeri hilafet makamının gücüyle İslami kesimlerin dayanışmasını öngören Panislamizm siyaseti yapmak, sonuncusu ise Türk milliyetçiliğidir (Akçura, 1976, s. 19).

Osmanlılık, Osmanlı’nın Batılılaşma sürecine girdiği Tanzimat dönemi itibarıyla uygulamaya çalıştığı ve egemenliği altındaki bütün toplumsal kesimleri bir üst kimlik altında birleştirmek istediği, ancak istenen seviyede başarı sağlayamadığı bir politikadır. Başarısızlığın temel sebebi Türk kimliğinin konumu olmuştur. Zira oluşturulmak istenen üst kimlik Osmanlı’ya tabi toplumsal kesimler tarafından Türk kimliğiyle eşdeğer görülmuş ve Türk olmayanlar açısından Osmanlılık politikası bir asimilasyon hareketi olarak algılanmıştır. Bu politika amacına ulaşamadığı gibi süreç içerisinde etnik milliyetçi yaklaşımların güçlenmesine sebep olmuş, ayrılıkçı hareketlere zemin hazırlamıştır (Hanioğlu, 2006, s. 160). Panislamizm ise Sultan Abdülaziz’in son dönemlerinde dillendirilmeye başlanmış, II. Abdülhamid döneminde resmi politika haline gelmiştir. Bu politika doğrultusunda dini eğitime ağırlık verilmesi, iç ve dış politikada İslami hassasiyetin öne çıkarılması, Osmanlı sınırları dışındaki Müslüman topluluklara elçiler gönderilmesi, Hamidiye Hicaz Demiryolu Projesinin başlatılması gibi hamleler yapılmış, Osmanlı’nın elinde bulunan halife sıfatı daha sık kullanılmıştır. Diğer taraftan, Osmanlılık politikası gereği uzunca bir dönem gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında uygulanan eşitlik anlayışından uzaklaşmıştır (Akçura, 1976, ss. 22-23). Panislamizm yaklaşımı bir taraftan gayrimüslimlerin kopuşunu hızlandırmış, diğer taraftan Osmanlı’ya bağlı Müslüman toplumlarda etkili olan milliyetçilik akımının önüne geçememiştir.

Osmanlılık ve İslamcılık politikalarının istenen başarıyı sağlamaması, Batı’dan dünyaya yayılan milliyetçilik dalgasının önünü açmıştır. Milliyetçilik Türkiye açısından, Osmanlı’nın Batılılaşma politikasının sonucunda ortaya çıkan ve son çare gibi görülen bir kurtuluş

ideolojisidir ve I. Dünya Savaşı sürecinde hükümet politikalarında etkili olmuştur. Ancak Osmanlı, savaşın kaybedenleri arasında yer almaktan kurtulamamıştır. I. Dünya Savaşı’ndan sonra Mustafa Kemal liderliğinde hareket eden ulusalcı grup Ankara’da kurulan Büyük Millet Meclisi ile kurtuluş mücadelesini yönetmiştir. Bu süreçte toplumu konsolide etmenin yolu ulusalcı grubun zihnindeki Türkçülük üzerinden değil, İslami hassasiyetlerle sağlanacağı düşünülmüştür. İstanbul’un İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmesini fırsata çeviren Ankara yönetimi İslami söylemlerle İstanbul’u ve halifeyi kurtarmak söylemi üzerinden hareket ederek toplumu seferber etmiş, "ulus" yerine Müslümanların aşına olduğu "millet" terimini kullanarak Müslüman cemaat ve grupların desteğini sağlamıştır (Ahmad, 1995, s. 73).

Dolayısıyla milliyetçiliğine yüklenen anlam dönemin şartlarına göre belirlenmiştir. Kurtuluş mücadelesi döneminde İslami tonlarda kullanılan milliyetçilik, tek parti döneminde etno-seküler ve asimilasyonist boyutlara kadar ulaşabilmiştir. Yıldız’a göre Kemalist Türk ulusal kimliğinin sınırlarını üç safhada belirlenmiştir. İlk safhada 1919-1924 arası dönemde Anadolu ve Trakya’daki Müslüman halk Türk olarak kabul edilmiştir. İkinci safhada cumhuriyetin ilanıyla beraber kimlik siyasi bir zemin kazanarak vatandaşlık durumu ortaya çıkmış ancak bu yeterli olmamış, aynı zamanda “Kemalist uygulamaları benimseyenler” Türk olarak değerlendirilmiştir. Son safha olan 1920’lerin sonunda ise Türklük, etnik soya dayandırılmıştır. Böylece Türk olmayı belirleyen unsurlar ilk aşamada Müslümanlık ile iç içe iken ikinci aşamada sekülerize edilmiş, üçüncü aşama sonucunda etnisiteye indirgenmiştir (Yıldız, 2004, ss. 124-126). Türkiye’nin önemli bir kısmını kapsayan Kürt nüfus da bu safhaları birebir yaşamıştır. Cumhuriyetin ulus devlet örgütlenmesi ilk etapta Kürtlerin kendilerini Türk hissetmesini istemiş, 1930’ların ırkçı atmosferinde ise Kürtlük tamamen reddedilmiştir (Yeğen, 2006, s. 126).

Erken cumhuriyet döneminde kurucu kadro kendi ideolojik yaklaşımları üzerinden yeni Türkiye’yi inşa etmek istemiştir. Kurtuluş mücadelesinin ve yeni Türkiye’nin lideri Mustafa Kemal açısından temel hedef Batı uygarlığına dahil olmaktır. Bunun dışında kalmak demek büyük güçlerin sömürüsüne mahkum olmak anlamına gelecektir. Dolayısıyla Türkiye’yi geri bırakan geleneksel bağları koparmak gerekir. Cumhuriyet devrimleri de Batılaşmaya uygun reformlar yapmak ve Batı uygarlığına uygun nesiller yetiştirmek amacıyla yapılmıştır (Berkes, 2012, ss. 522-525). Bu hedefe en hızlı şekilde ulaşabilmek için toplumsal konsensüse dayalı bir sürecin sağlıklı sonuç vermeyeceği düşünülerek tepeden inmeci yöntemler belirlenmiştir. Kurucu iktidar modern bir ulus devlet inşası için Türklüğü temel parametre kabul etmiş ve bu amaçla neredeyse asırlara dayanan geleneksel İslami kültürü dışarıda bırakan bir

Türkleştirme/Türkçeleştirme çabası göstermiştir. İktidarın düşüncesinde Türkleştirme/Türkçeleştirme yoluyla toplumsal kesimler Batı tipi ulusçuluğu öngören tek tip bir bakış açısına kavuşacak ve ulus devlet anlayışı sağlanacaktır (Yıldız, 2004; Ahmad, 1995). Türkleştirme/Türkçeleştirme politikaları Türkiye'deki Kürtler başta olmak üzere diğer etnik grupları ve gayrimüslimleri de kapsamıştır (Şimşir, 1991; Bali, 2000). Bu bağlamda, Türklük ve Türkçe üzerinden hareket ederek ulus inşasını öngören milliyetçilik anlayışı tek parti döneminin ilk yıllarından itibaren kendini göstermiştir.

Radikal bir Batıcı olan Mustafa Kemal (İnalçık, 2008, s. 12), tedrici ve sınırlı uygulanmaya çalışılan Osmanlı modernleşme anlayışını reddetmiş, topyekün bir Batılılaşmayı benimsemiştir. Batılılaşma anlayışı ve inancı Kemalizmin ideologları tarafından ortaya koyulmuştur. Tek parti döneminde, yazın hayatındaki önemli isimlerden biri olan ve Batı'nın bütünüyle taklit edilmesi gerektiğini düşünen Ahmet Ağaoğlu (Kadioğlu, 1999, s. 89), Batı medeniyetini diğer medeniyetlerden üstün görmüş, bu üstünlüğün sadece Batı'nın tekniğinden kaynaklanmadığını, Batı'nın hayat tarzının da bu üstünlükte payının olduğunu düşünmüştür. Bu bakımdan Ağaoğlu, henüz milli mücadele dönemindeki yazılarında Batı medeniyetinin topyekun taklit edilmesi gerektiğini savunmuş, cumhuriyet dönemindeki yazılarında ise “elbisemizden yazımıza kadar” gerçekleşen dönüşümün cumhuriyet devrimleri sayesinde, “büyük dahi” liderliğinde gerçekleştiğini belirtmiştir (Ağaoğlu, 2013, ss. 13-14). Kemalist ideologlar 1970'lerin atmosferinde dahi en çok eleştiri alan Kemalist devrimleri savunabilmiştir. Örneğin Niyazi Berkes, Şapka Devrimini “başın içinde bir devrim yapmanın önemli bir adımı ve aracıdır” diyerek savunmuştur (Berkes, 2012, ss. 547-548) Halbuki bu devrim insanların hapsedilmesine, idam edilmesine sebep olan ve bu uygulamaya muhalefet edilmesi halinde Tunçay'ın (1981, s. 150) deyimiyle “kafayı yerinde tutmanın” büyük bir sorun haline geldiği bir dönemin yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak Kemalist düşünce açısından Batılılaşma adına gerçekleşen uygulamalar yüzeysel kalmamalı, bireyin hayatını her alanda kuşatmalı, zihniyetini değiştirmelidir. Bu anlamda Batılılaşma adına en sert uygulamalardan dahi kaçınılmamıştır.

Cumhuriyet dönemindeki ulusçuluk anlayışı doğrultusunda üst kimlik yaratma çabası Osmanlılık tecrübesine daha radikal bir boyut eklemiş ve M. Şükrü Hanioglu'nun ifadesiyle “her türlü ikili kimliği silmesi gerektiğini düşünmüştür”. Dolayısıyla Osmanlı'da ikinci planda bırakılan dini kimlikler tek parti döneminde tamamen kaldırılmak istenmiştir (Hanioglu, 2006, s. 161). Bu anlamda tek parti döneminde inşa edilmek istenen Türklük bir üst kimlik şeklinde görülse de, bunun aslında “tek kimlik” olarak yerleştirilmek istendiği söylenebilir. Bu

politikanın doğal yansıması ise Türklüğü temel aidiyet noktası olarak görmeyenlere yönelik uygulanan asimilasyon politikalarıdır.

Erken cumhuriyet döneminde radikal devrimlerin önündeki en ciddi engel Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) olmuştur. İktidar, Kasım 1924'te kurulan ve liberal ilkeleriyle iktidarı sıkıştıran TCF'nin muhalefetini sona erdirmenin fırsatını Şubat 1925'te elde etmiştir. İktidarın toplum üzerindeki etnik ve dini baskısı sebebiyle gerçekleşen Şeyh Sait Ayaklanmasına karşı çıkarılan ve hükümete olağanüstü yetkiler tanıyan Takrir-i Sükun Kanunu kapsamında Haziran 1925'te TCF kapatılmış ve muhalefetin sesi susturulmuştur. Yine bu Kanun kapsamında siyaset dışında da her türlü muhalif sesin sona erdirildiğini belirtmek gerekir. Dört yıl boyunca yürürlükte kalan Kanun'un sağladığı sessizlik ortamında radikal reformlara uygun bir zemin yakalanmıştır (Ahmad, 1995, ss. 85-87). Bu ortamda ulusçu yaklaşımlar daha yüksek perdeden seslendirilmeye başlanmıştır. İsmet İnönü 1925 yılında Şeyh Said'in yakalandığı gün yaptığı bir konuşmada; neye mal olursa olsun Türkiye’de yaşayanları Türkleştirmenin vazgeçilmez olduğunu, Türklüğe karşı olanların yaşama şansının olmayacağını vurgulamıştır (Şimşir, 1991, s. 58). Böylece devam eden yıllar hukuk ve eğitim alanı başta olmak üzere kılık kıyafet, ezan dili, geleneksel kurumların Batı tipi kurumlarla ikamesi gibi bireyi ilgilendiren her alanda yapılan radikal devrimlerle geçmiştir. Dolayısıyla 1920’li yıllar devrimlerin yoğun şekilde gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur.

1930 yılı tek parti iktidarı açısından dönüm noktasıdır. Mustafa Kemal tarafından kuruluş masrafları da karşılanarak kurdurulan ve amacı genel olarak Batı’ya demokrasi görüntüsü vermek ve ekonomik sorunların çözümüne katkı sağlamak olan Serbest Cumhuriyet Fırkası, halktan yoğun ilgi görmesi ve özellikle iktidara meyiletme ihtimalinin artması üzerine kuruluşundan üç ay gibi bir süre sonra kapatılmıştır (Tunçay, 1981, s. 245, 247, 270). Serbest Cumhuriyet Fırkası olayıyla birlikte, halkın iktidardan ve yeni düzenden duyduğu rahatsızlık açığa çıkmıştır. Devrimlerin halkta karşılık bulmaması iktidar açısından beklenmedik bir durumdur. Bunun üzerine hem devrimleri yerleştirmek hem de 1929 küresel ekonomik krizin etkisinde kalan ekonomiyi ayağa kaldırmak amacıyla siyasi ve ekonomik alanda sıkı bir devletçi politika izlenmiştir.

Tek parti iktidarınının 1930 yılından itibaren devletçi politikayı tam anlamıyla benimsemesi, faşizme olan sempatisiyle de ilişkilidir. Öncelikle faşizm, Kemalizmin karşıt olduğu sınıf mücadelesiyle uyumluydu. Ayrıca dönemin atmosferinde gözden düşen liberalizmin aksine faşist yönetim anlayışında devlet baş aktördü ve bu sistem sıkı bir örgütlenme modelinin yanında hızlı karar alıp pratik çözümler üretmek imkanı veriyordu. Bu kapsamda tek parti

yönetimi -faşizmi ideolojik anlamda benimsemese de- faşizmin özellikle örgütlenme ve devrimcilik yöntemlerine başvurmayı benimsemişti. Parti il başkanlarının vali olarak atanması, Türk Ocaklarının Halkevlerine devredilmesi gibi uygulamalar bu kapsamda atılan bazı adımlardı (Ahmad, 1995, ss. 91-92).

Böylece 1930'lu yıllarda tek parti yönetiminin odaklandığı nokta yeni devrimler yapmaktan ziyade 1920'li yıllarda gerçekleştirilen devrimleri yerleştirmeye çalışmak olmuştur. Bunun için bir taraftan endoktrinasyon politikaları izlenmiş, diğer taraftan CHP'nin Batılılaşma hedefi güden ilkeleri 1937 yılında anayasaya eklenerek parti devlet bütünleşmesine gidilmiş, rejimin temelleri sağlamlaştırılmak istenmiştir. Batılılaşma adına sıkı bir merkezîyetçilik üzerinden seküler politikalar üreten Kemalist iktidar seçkinleri Batılılaşmaya olan motivasyonlarını öylesine ileri taşımışlardır ki, geçmişte Türklerin tüm dünyaya medeniyet taşıdığını, dolayısıyla Batılılaşmanın kendi köklerine dönüş olduğunu iddia eden Türk Tarih Tezi şeklinde "bilimsel" bir çalışma dahi yapılmıştır (Yıldız, 2004, s. 110). Türklük olabildiğince yüceltilmiş, halkın kopmak istemediği İslami kültür, ulusçu duygularla ikame edilmek istenmiştir. Öyle ki, ulusçuluk anlayışı iktidar seçkinleri tarafından bir din gibi sunulmaya başlanmıştır (Tunçay, 1981, s. 327).

Tek parti döneminde temeli atılan sorunların sebep olduğu yan etkiler çok partili dönemde dini ve etnik gerilimlere yol açmış, bu gerilimler sebebiyle toplumun ilgisi siyaset alanında yoğunlaşmıştır. Ancak tek parti döneminde topluma çizilen ideolojik kırmızıçizgilerin çok partili dönemde aşılabilmesi ve toplumsal kesimler arasındaki siyasal uzlaşının yeterince sağlanamaması, tepeden inme bürokratik zihniyete alan açarak askeri darbelere "meşruiyet" kazandırmıştır. Tüm bunlar toplumsal kesimlerin birbirlerine bakış açısında algısal sorunlar doğurmuştur. Özellikle herkesin insan olması sebebiyle değerli olduğu temelinde ilerleyen soyut insan hakları yaklaşımı tesis edilememiş ve resmi ideolojinin sebep olduğu etnik milliyetçi yaklaşım özellikle 1930 sonrası cumhuriyet dönemine damgasını vurmuştur. Diğer taraftan paternalist zihniyetin milliyetçilik üzerinden yeniden üretilmesiyle birlikte devletçi zihniyet yükselmiş ve devlet kutsallaştırılmıştır.

Bir ideolojinin devlet tarafından benimsenmesi tek tip bir dünya görüşünün resmîyete bürünmesini ifade etmektedir. Devlet tarafından konjonktürel olarak izlenen bir ideoloji çağın gereksinimlerine göre zamanla terk edilebilir. Ancak anayasal ve yasal temelleri atılmış, teamüller türetilmiş, sembollerle desteklenmiş bir ideoloji resmen kurumsallaşmış demektir. Dolayısıyla bir devletin anayasal yapısına, kurumlarına, teamüllerine ve sembollerine kadar işlenmiş bir ideoloji resmi ideoloji olarak tanımlanabilir. Türkiye de Atatürk milliyetçiliğine ve

Atatürk ilke ve inkılaplarına yapılan vurgularla, başlangıç bölümünden başlayarak anayasal hükümleriyle (T.C. 1982 Anayasası, Md. 2, 42, 58, 81, 103, 134), teamülleriyle, sembolleriyle açıkça ortaya koyulduğu üzere Kemalizmi resmi ideolojisi olarak sisteme entegre etmiştir. Kemalizm ilk etapta Batılılaşma idealine sarılmış, ancak istediği dönüşümü sağlayamamıştır. İlerleyen süreçte bürokrasinin elinde, ideale ulaştırarak bir başvuru aracı olmaktan çıkarak, rutin ve kapalı bir ideoloji halini almıştır (Heper, 2012, s. 126). Bu durumdan payını alan hukuk sistemi, resmi ideolojinin güvenliğini sağlamak için araçsallaştırılmış, asli işlevlerinden biri olan bireyi ve toplumu devletin tahakküm eğilimine karşı koruma fonksiyonunu tartışılır hale getirmiştir.

Türkiye’nin hukuk sistemi tek parti döneminde Batı’dan ithal edilerek şekillenmiştir. Çok partili dönemle birlikte Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrası kurulan yenedünya düzeninde, tercihini Batı’dan yana kullanmıştır. Türkiye, BM bünyesindeki insan haklarına ilişkin birçok sözleşmeye taraf olmuş, 1954 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ni (Avrupa İnsan Hakları ve Ana Hürriyetleri Sözleşmesi) kabul etmiş (T.C. Resmi Gazete, 1954, Sayı 8662), 1990 yılında ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin zorunlu yargı yetkisini tanımıştır (T.C. Resmi Gazete, 1989, Sayı 20295; Tezcan vd., 2011, ss. 27-30). Böylece yeni düzende tesis edilen Batı merkezli uluslararası yapıya dahil olarak iç hukuk sistemini buna uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda T.C. 1982 Anayasası’nın “Temel Haklar ve Ödevler” başlıklı ikinci kısmı evrensel normlar doğrultusunda düzenlenmiştir. Kişinin yaşama ve dokunulmazlık hakkı (Md. 17), kişi hürriyeti ve güvenliği (Md. 19), özel hayatın gizliliği (Md. 20), konut dokunulmazlığı (Md. 21), haberleşme hürriyeti (Md. 22), din ve vicdan özgürlüğü (Md. 24), fikir hürriyeti (Md. 25, 26), basın hürriyeti ve yayın hakkı (Md. 28, 29), toplantı hakkı (Md. 34) gibi evrensel standartlar anayasada yer almıştır.

Bununla beraber, temel hak ve hürriyetlerin sadece anayasada belirtilen sebeplerle (savaş, seferberlik, olağanüstü haller), milletlerarası hukuki yükümlülükler gözetilerek ve kanunla kısıtlanabileceği/durdurulabileceği vurgulanmıştır. Ancak her durumda korunan ve kısıtlanamayacak haklar da vardır. Bu haklar 1982 Anayasası’nın 15. maddesinde açıkça belirtilmiştir:

...savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz. (Md. 15).

Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasası metninde temel hak ve hürriyetlerin evrensel ilkelerle uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak anayasada siyasal ve ideolojik baskı unsuru niteliğine sahip olduğu görünen vurgular da vardır. "Atatürk ilke ve inkılapları" bu anlamda gösterilebilecek en önemli ifadelerden biridir. Bu ifade, anayasanın başlangıç kısmında; "ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün belirlediği milliyetçilik anlayışı ve onun inkılap ve ilkeleri doğrultusunda..." şeklinde Atatürk'ü kültürleştirerek anayasa metninin tamamına yansıtılmıştır. Ayrıca birçok maddede bu ifade özellikle tekrarlanmakta ve ilgili anayasal hükümde hangi konudan bahsediliyorsa "Atatürk ilke ve inkılapları" zorunlu bir referans (Md. 42, 58, 81, 103, 134) olarak gösterilmektedir.

Anayasada temel hak ve özgürlükler bağlamında ele alınması gereken, ancak insanların etnik aidiyeti konusunda ayrıştırıcı bulunabilen önemli bir unsur da Türklük meselesidir. 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmında devletin "Yüce Türk" ifadesiyle tarif edilmesinden başlayarak birçok yerde Türklük vurgusu yapılmakta ve 66. maddede Türk vatandaşlığı tanımı "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür" şeklinde ifade edilmektedir. Buradaki Türklük tanımı kan bağından bağımsız bir ulus anlayışı öngörmüş, ancak toplumda istenen karşılığı bulamamıştır. Zira Ernest Renan'ın belirttiği gibi, milli birlik ve bütünlük her ne kadar geçmişten gelen ortak dayanışma temelinde sağlansa da ulus anlayışının dayanışmaya dayalı devamlılığı için toplumda sürekli bir "rıza ve istek" gerçekleşmelidir (Renan, 2016, s. 50, 51). Türkiye'deki milliyetçi yapıda ise etnik vurgular öne çıkmış, söz konusu süreklilik ideal anlamda gerçekleşmemiş, toplumsal yapıdaki "rıza ve istek" açığı "baskı ve mecburiyet" ile sağlanmaya çalışılmıştır.

Anayasa metnindeki resmi ideoloji baskısını göstermesi açısından milletvekili ve cumhurbaşkanı yeminine değinmek aydınlatıcı olabilir. 1982 Anayasası'na göre herkes düşüncesini ifade etme özgürlüğüne (Md. 25, 26) sahiptir. Dolayısıyla bir insan Atatürk ilke ve inkılaplarının bir kısmı ya da tamamı için farklı düşünebilir. Fakat bu insan siyasete girip meclis üyesi seçildiğinde benimsemediği ilkeler ve inkılaplar üzerine (Md. 81, 103) yemin etmek durumunda bırakılmaktadır. Üstelik bu insanın "farklı düşüncesi" sebebiyle aldığı toplumsal destek üzerinden meclis üyesi seçilebildiği düşünüldüğünde, maruz kaldığı durumun vahameti artmaktadır. Zira bu insanın fikir hürriyeti, tek bir fikrin dayatması altında kalmaktadır. Dolayısıyla, devlet örgütlenmesinin en önemli üç organından biri olan yasama gücünün temsilcileri, henüz ilk adımda resmi ideolojinin baskısı altına alınmakta ve ifade özgürlüğüne ilişkin anayasal hükümler önemini yitirmektedir.

İnsan haklarının evrensel ilkeler bağlamında ele alınmasının en önemli unsurlarından biri hukuk devleti ilkesinin işletilmesinden geçmektedir. Türkiye de 1982 Anayasası’nda hukuk devleti ilkesini (Md. 2) kabul etmiştir. Bunun yanında 1982 Anayasası’nın 6. maddesinde egemenliğin millete ait olduğu vurgulanmıştır. Teorik açıdan, egemenlik teorisinin sınırlanamaz niteliği ile hukuk devleti ilkesinin “sınırlı devlet” niteliği çatışmaktadır. Bu sorun, insan hakları öğretisinin devleti sınırlandırmadaki en etkin araç olması (Erdoğan, 2001, s. 12) ile birlikte düşünüldüğünde, millet adına hareket eden kurumların ve kişilerin anayasadan aldıkları “milli güç ve motivasyon” sayesinde insan haklarını ihlal etmelerine müsait bir ortam oluşmaktadır. Nihayetinde, hukukun öncelikli amacı; “insanların canından, malından ve kişiliğine bağlı manevi değerlerinden emin olarak yaşamasını sağlamaktır.” (Atasoy, 2007, s. 11). Ancak milli egemenlik teorisinin anayasal bir temele sahip olması, hukuk devleti ilkesinin bireylere vadettiği eşitlik ve özgürlük ortamını kırılğan hale getirmektedir.

Diğer taraftan Türkiye’de, insan hakları konusunda tartışmalı bir yapı olsa da kamuoyunun etkisi zaman zaman insan hakları lehine belirleyici olmaktadır. Kamuoyu yoklamasını bir politika üretme yöntemi olarak kullanması bakımından Adalet ve Kalkınma Partisini (AKP) örnek göstermek mümkündür. AKP hükümetleri kamuoyu yoklamaları yaparak halkın nabzını tutmaya çalışıp politikalarına bu şekilde yön veren bir strateji izlemiştir. Bu sadece tek yönlü bir politika belirleme süreci değildir. AKP’nin kamuoyu oluşturma, daha sonra buna yönelik politika oluşturma gibi bir strateji izlediği görülmektedir. Örneğin, başörtüsü yasaklarının kaldırılması konusunda AKP, çözümü zamana yayarak bununla ilgili kamuoyu oluşmasını desteklemiş ve uygun zamanı bulduğunda bu yasakları kaldırmıştır.

Benzer şekilde Kürtçe diline yönelik yasakların “çözüm süreci” ile önemli ölçüde kaldırılması da bu kapsamda gösterilebilir. AKP döneminde 2009 yılında başlatılan “demokratik açılım”, “Kürt açılımı” ya da “çözüm süreci” şeklinde ifade edilen süreç 10.07.2014 tarihinde kabul edilen 6551 sayılı “Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun” ile desteklenmiş, ancak bu süreç 2015 yılında durdurulmuştur. Buna rağmen süreç içerisinde Kürt meselesine ilişkin önemli adımların atılması sağlanmıştır. Kürt meselesinin çözümü için 2013 yılında kurulan “akil insanlar heyeti” üyelerinden biri olan Erdem’in (2011, s. 144) ifadesiyle çözüm süreci “ilk kez Kürt meselesinin korkusuz ve sansürsüz bir ortamda özgürce, bütün tarafları ve aktörleriyle birlikte konuşulmasını ve tartışılmasını sağladı”. Bu sürecin etkisiyle; Kürt nüfusun yoğun olduğu bazı yerlerdeki belediyelerde tabela, ilan vb. görsellerin ve uygulamaların Türkçe ve Kürtçe şeklinde iki dilde yapılması, Kürtçe öğretmeni yetiştirilmesi için üniversitelerde enstitüler açılmaya başlanması (T.C. Resmi Gazete, 2009,

Sayı 27419), Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından 2012 yılında yayınlanan genelgeyle Kürtçenin ortaokullarda “Yaşayan Diller ve Lehçeler” kategorisinde seçmeli ders olarak belirlenmesi (MEB, 2012) gibi adımlarla Kürtçe üzerindeki baskı ve yasaklar önemli ölçüde kaldırıldı.

Etkin bir kamuoyu desteği ile gerçekleşen bu uygulamalara, karşıt görüşlüler tarafından çoğu zaman tepki gösterilmemiş, çoğunlukla onaylanmış ya da sessiz kalınmıştır. Halbuki geçmişte bu uygulamaların gerçekleşmesi bir yana eleştirel şekilde ifade edilmesi bile hapis cezalarına, parti kapatmalarına, siyasi yasaklara, askeri müdahalelere sebep olmuştur. O zamanki kamuoyu etkisi ise özellikle medya aracılığıyla, yasakları onaylar yönde lanse edilmiştir. Günümüzde başörtüsü konusundaki etkin kamuoyu sayesinde, 1990'lı yıllarda başörtüsü yasağını destekler nitelikte beyanat veren siyasetçiler, yazarlar, akademisyenler bugün bunu ima etmekten dahi çekinebilmektedir. Bunun da ötesinde başörtüsü yasakları konusunda en “sabıkalı” siyasi hareketlerden biri olan Cumhuriyet Halk Partisi, başörtüsü serbestliğinin yasal güvenceye alınmasını teklif etmiştir (TBMM, 2022).

Özetle Türkiye, insan haklarının evrensel çerçevesine resmen dahil olan ülkelerden biri olmasına rağmen resmi ideolojik yapısı sebebiyle söz konusu evrensel yaklaşıma fiili anlamda yeterince dahil olamamıştır. Anayasadaki temel hak ve özgürlüklere dair ifadeler, yine anayasada yer alan ideolojik öğelerin gölgesinde kalmakta, hukuk devleti ilkesi zedelenmektedir. Evrensel ilkeler, resmi ideoloji olarak sisteme yerleşen Kemalizmin sınırlarını zorlamaktadır. Bu iki direnç arasında kalındığında ise resmi ideolojik kaygılar çoğunlukla baskın gelmekte, insan hakları lehine konjonktürel ilerlemeler sağlansa da evrensel insan hakları ilkelerine yönelik kalıcı/köklü değişimler yapılamamaktadır.

4. Türkiye’deki Milliyetçiliğin İnsan Hakları Algısına Etkisi

Milliyetçi anlayışın ötekileştirici boyutu sadece uluslar arasında değil, aynı ulusa mensup üyeler arasında da ayrışmalara sebep olabilmektedir. Türkiye açısından bu ayrışmalardan biri Türkler ve Kürtler arasında yaşanmıştır. Türkiye’nin cumhuriyet tarihinden çok daha fazla bir süre birlikte yaşamış, istiklal mücadelesinde omuz omuza savaşmış ve tek millet kabul edilerek cumhuriyet dönemine birlikte girmiş Türkler ve Kürtler, ulus devlet anlayışını içselleştirme noktasında ortak bir payda sağlayamamıştır.

Türk milliyetçiliğinin Kürt meselesine yaklaşımının farklı dönemlerde iç veya dış güvenlik, ekonomik konular, bölgesel gelişmişlik farkı gibi çeşitli açılardan olabildiğini belirten Yeğen’e göre, Türk milliyetçiliğinin Kürtlere yönelik temel motivasyonu Türkleştirme politikalarının

başarılı olacağına inanılmasıdır. Ayrıca, siyasal Türkçülüğün Kürtler tarafından benimsenebileceği yönündeki bu inanç sayesinde Kürtlere yönelik etnik bir kıyım yapılmamıştır (Yeğen, 2006, ss. 90-91). Ancak gelinen noktada Türkiye’deki resmi ideolojinin ulus teriminin içini doldurabilmek için “kendini Türk hissetmek” şeklinde bulduğu formül yeterli olmamış, anayasa metnindeki yoğun Türk vurgusuyla birlikte iki grup arasındaki ayrılıklar beslenmiştir.

Dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye için de insan haklarının dil, din ve etnik fark gözetilmeksizin soyut bir olgu olarak ele alınması gerekmektedir. Ancak ulus devlet anlayışı üzerine temellendirilmiş, ideolojik yönü baskın olan toplumlardaki uygulama ve algı farklıdır. Ulus devlet anlayışı devlet kurumlarının politikalarına da yansyarak, toplum farklı şekillerde endoktrine edilmektedir. Türkiye de bu anlayıştan payını almıştır. İnsan haklarına ilişkin toplumsal algı bunun önemli bir göstergesi olabilir; ülke çapındaki kamuoyu yoklamalarıyla bilinen Konda Araştırma ve Danışmanlık tarafından yapılan araştırmalar (bundan sonra Konda şeklinde anılacaktır), Türkiye’deki insan haklarına ilişkin algının, ulus devlet ideolojisinden ne denli etkilendiğini ve etnosentrik bir yaklaşım ürettiğini göstermektedir. Türkiye çapında yapılan araştırmada; “Almanya’daki Türk çocuklarının ana dilleri olan Türkçe eğitim alamaması insan hakları ihlalidir” cümlesi 2012 yılında %81, 2021 yılında %66 oranında² “doğru ve kesinlikle doğru” bulunurken, aynı formattaki “Türkiye’deki Kürt çocuklarının ana dilleri olan Kürtçe eğitim alamaması insan hakları ihlalidir” cümlesinin “doğru ve kesinlikle doğru” bulunma oranı 2012’de % 47, 2021’de %45 olarak tespit edilmiştir (Konda, 2012, s. 21; 2021, s. 31). Anadilde eğitimin, uluslararası sözleşmelerde yer alan dil hakları bağlamında (Bor, 2023, ss. 399-401), bir insan hakkı olduğu ön kabulü üzerinden bakıldığında ortaya çıkan sonuç şudur; Türkiye’de önemli bir çoğunluk kendi milliyetleri için insan hakları ihlali olarak gördüğü bir konuyu başkaları için insan hakları ihlali olarak görmemektedir. Başka bir deyişle, kendi etnik grupları için tanınması gereken bir “haklılık” durumunun başkalarına tanınmaması bir “haksızlık” değildir. Ayrıca araştırma sonuçlarında 2012 ile 2021 yılları arasında insan hakları lehine bir değişim gözlenmekle beraber, bu değişimin milliyetçi yaklaşımın ayrıştırıcı niteliğini değiştirecek bir olgunluktan uzak olduğu görülmektedir.

Araştırmadaki çarpıcı bir veri ise ilk soruya (Almanya’daki Türk...) sadece Kürtlerin verdiği “doğru ve kesinlikle doğru” cevabı oranının Türkiye ortalaması olan %81’i aşarak %86’ya ulaşmasıdır. Diğer soruya (Türkiye’deki Kürt...) sadece Türklerin verdiği “doğru ve kesinlikle

² Verilen yüzdeler oranlarda “yüzlüğe yuvarlama” yapılmıştır. Örneğin; 81,3 81’e; 40,6 41’e yuvarlanmıştır.

doğru” cevabı oranı ise %41’dir (Konda, 2012, s. 22). Dolayısıyla Kürtler, Almanya’daki Türklerin anadildeki eğitim hakkını Türkiye’deki Türklerden daha fazla desteklemektedir. Bu durum, genel anlamda; mağdur olan kesimlerin başka kesimlerin mağduriyeti konusunda daha duyarlı olması şeklinde sosyolojik bir tespitle değerlendirilebilirken, araştırma özelinde; Türklerin, insan hakları konusunda Kürtlere kıyasla daha etnosentrik bir yaklaşıma sahip oldukları şeklinde okunabilir. Bunun yanında, Kürtlerin ilk soruya (Almanya’daki Türk...) verdikleri %86’lık desteğin, aynı hakkı kendilerine vermek istemeyenlerle aynı etnik gruba yönelik olduğunun altını çizmek gerekir.

Türkiye’deki hukuk anlayışının kültürel öğelerle birlikte resmi ulusçu politikalar tarafından şekillendiği ve cumhuriyetin temellendirme dönemi olan tek parti dönemine kadar uzandığı söylenebilir. Bunu sağlayan en önemli aygıt eğitim olarak gösterilebilir. Zira tek parti dönemindeki resmi ideoloji eseri uygulamalar arasından çok partili döneme aktarılıp varlığını koruyan en canlı miraslardan biri, resmi ideolojiye göre düzenlenen eğitim anlayışıdır (Berzeg, 2019, s. 51). Eğitim müfredatı cumhuriyet rejiminden bu yana Türklük olgusunu işlemiş, bunun kozmopolit bir coğrafyadaki kurtarıcı faktörü için de, kan bağından bağımsız bir “Atatürk milliyetçiliği” üzerinde durulmuştur. Osmanlı’da dini bir temele sahip olan millet anlayışındaki birleştirici güç, cumhuriyet dönemindeki sekülerize ve Türklüğü önceleyen millet anlayışında elde edilememiştir. Devlet yönetimindeki ideolojik perspektif özellikle eğitim müfredatlarıyla Atatürk’ü, Türklüğü ve cumhuriyeti kutsallaştıracak kadar yeni nesilleri etkileyebilmiş (CHP, 1938, ss. 47-48), insan haklarına ilişkin algıyı cemaatçi anlayışa doğru yönlendirmiştir.

Eğitim alanında, toplumu tektipleştirmeyi hedefleyen ideolojik bir endoktrinasyon aracı olarak “öğrenci andı” uygulaması gösterilebilir. 1933 yılında uygulamaya koyulan ve zaman zaman küçük değişiklikler yapılan öğrenci andı 2012 yılında ortaokullardan, 2013 yılında ise ilkokullardan kaldırılmıştır (TRT Haber, 2013). Bu uygulamayla yaklaşık 79 yıl boyunca öğrencilere, çocukluk dönemlerinin büyük bir bölümünde “Atatürk ve Türklük yüceltmesi” yaptırılmış, “varlıklar Türk varlığına armağan” ettirilmiştir. Bu ideolojik uygulamanın Türk olmayanlar üzerinde yaptığı etkinin, andın sonundaki “mutluluğu” vermediği açıktır. Yıldız’a (2004, s. 301) göre Kemalist ulusçuluk, Türkleştirme politikalarıyla etnik gruplarda bir reaksiyona sebep olarak karşı ulusçuluk eğilimleri arttıran bir niteliğe sahiptir. Türklük baskısı farklı etnik aidiyetleri olan insanlarda kendi kültürel haklarının baskılandığına dair kanaat oluşturmakta ve devletin adaletine olan güveni sarsmaktadır. İoanna Kuçuradi’nin (2011, s. 27) belirttiği gibi, insanlar adaletten ümitlerini kestikleri zaman illegal yollara başvurarak silahlanmaya yönelmekte ve terör yapılanmaları için elverişli hale gelebilmektedir. Bu anlamda

andımız metnindeki yoğun Türklük vurgusunun terör örgütleri için oldukça kullanışlı bir propaganda malzemesine dönüştüğü söylenebilir.

Türkiye’deki insan hakları algısının sorunlu yapısının önemli bir sebebi toplumun insan hakları konusundaki bilgi kaynaklarıdır. İnsan haklarına hassasiyet gösterilmesi, kişilerin yaşadıkları çevre, aldıkları eğitim ve kişisel özellikleri ile ilgili olsa da bu konuda bilgi edinme kanalları önem taşımaktadır. Konda’nın (2012, s. 7) araştırmasına göre Türkiye’de insan hakları en çok medya aracılığıyla öğrenilmektedir. Toplumun yaklaşık yarısı, insan haklarını gazete ve televizyondan öğrendiğini ifade etmiştir. Bu durumda, gazetelerin eski popülerliğinin kalmadığı, televizyonun ise daha çok eğlence amaçlı (RTÜK, 2018, s. 94) izlendiği düşünüldüğünde, toplumun insan hakları hakkında bilgi edinme tarzının daha çok dolaylı gerçekleştiği söylenebilir.

Konda’nın araştırmasında dikkat çeken başka bir konu da toplumun insan haklarına ilişkin güven duygusunun hukuk sisteminde değil, siyaset alanında yoğunlaşmasıdır. Konda’nın (2012, s. 6, 53, 69) bu konudaki bulgularına göre toplumun üçte biri insan haklarının korunması ve teşvik edilmesi konusunda güvenilir bir kurum görememektedir. Güvenilir kurumlar arasında ise mahkemeler %9,9 ile üçüncü sırada yer alırken en güvenilir kurum %22 oranıyla başbakanlık, kişisel olarak da %24 oranı ile dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan insan hakları konusunda en güvenilir kişi görünmektedir. Ayrıca Güneydoğu illerinde (Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin) gençlere yönelik yapılan bölgesel bir çalışmada da Erdoğan yine en güvenilir kişi/kurum olarak tespit edilmiştir. Güneydoğu’nun Kürt yoğunluklu bir bölge olduğu dikkate alındığına en çok Erdoğan’a/Cumhurbaşkanlığı’na güven duyulması, Kürtlerin önemli bir kısmının Kürt sorununa yaklaşımında salt ideolojik bir kimlik siyaseti gütmediklerini göstermesi açısından önemlidir (YORSAM, 2017). Ancak bir lidere gösterilen sevgi ve güven bir yana, kendileri de birer insan olan ve her an değişime açık olan şahıslardan hak ve adalet beklentisine girilmesi, hukukun üstünlüğü ilkesinin yerleşmediğini ve hukuk sisteminin topluma yeterince güven hissi veremediğini göstermektedir. Halbuki iyi bir örgütlenme, devletin kimler tarafından yönetildiğini önemsiz kılacak kadar güvenilir ve uygulanır bir hukuk sistemine sahip olmalıdır. İnsan hakları da ancak bu anlayışın toplumsal ve kurumsal açıdan kültürleşmesiyle gelişebilir.

Araştırmalardan ortaya çıkan bir diğer önemli sonuç, milliyetçi anlayışın yükselişidir. Konda’nın 2012 ve 2021 yıllarında yaptığı araştırmalar karşılaştırıldığında Türkiye’deki milliyetçiliğin nasıl bir eğilim içerisinde olduğu görülmektedir. İki çalışmada da deneklere; “Sizce insan haklarını şimdi söyleyeceğim kavramlardan hangisi en iyi ifade ediyor?” şeklinde

bir soru yöneltmiştir. Bu soruya “özgürlük” cevabını verenlerin oranı 2012 yılında %33 iken 2021’de bu oran %18’e düşmüştür. Diğer taraftan aynı soruya “eşitlik” cevabını verenlerin oranı 2012 de %8 iken 2021 yılında bu oran %26’ya yükselmiştir (Konda, 2021, s. 10). Böylece araştırmaya göre “özgürlük” cevabı 15 puan azalırken, “eşitlik” cevabı 18 puan artmıştır. Bu dramatik değişim bir taraftan milliyetçi ve devletçi algıdaki yükselişi, diğer taraftan insan haklarına yönelik algısal değişimi göstermektedir. Şöyle ki; özgürlük kavramının evrensel insan haklarının temelinde yer aldığı düşünüldüğünde, araştırma bağlamında toplumun evrensel insan hakları anlayışından uzaklaştığı görülmektedir. Üstelik Konda 2021 yılındaki araştırmayı Eylül ayında yapmıştır. Bu tarihten önceki yaklaşık 1,5 yıllık dönemde günlük hayata ilişkin birçok özgürlük durumu COVID-19 pandemisi sebebiyle hükümet tarafından kısıtlanmıştır. Bu anlamda, Konda’nın araştırmasında ortaya çıkan özgürlük anlayışından uzaklaşma durumunun pandemi kısıtlamalarına rağmen gerçekleştiğinin altını çizmek gerekir.

Milliyetçi anlayışın ise homojen bir toplum tasavvuru kurgusuna sahip olduğu düşünüldüğünde; bahse konu soruya verilen “eşitlik” cevabındaki 18 puanlık artışın, sadece insan haklarını korumak için vazgeçilmez olan “hukuk karşısındaki eşitlik” anlamında değil, aynı zamanda milliyetçi teorideki “tektipleştirici eşitlik” bağlamında bir algı değişimiyle ilgili olduğu söylenebilir. Bu çerçeveyi destekleyen başka bir bulgu ise insan haklarının devlet tarafından “bahşedildiğini” düşünenlerin oranında 2012-2021 yılları arasında gerçekleşen 2 puanlık (%10’dan %12’ye) artıştır (Konda, 2021, s. 11). Buradaki puan artışı küçük görünse de milliyetçilik ile devletçilik arasındaki paralelliği ve devletçi zihniyetteki artış eğilimini göstermesi açısından önemlidir.

Devlet en önemli öncelik olduğunda devlet karşıtı işlenen suçlarla ilgili de insan haklarına dair hassasiyet olabildiğince azalmaktadır. Konda’nın (2012, s. 67) araştırmasında; terör suçluları dahil olmak üzere mahkumlara işkence yapılmasını “doğru ve kesinlikle doğru” bulanların oranı %27’dir. İdam cezasının olmadığı bir sistemde ölümden daha kötü olabilen muamelelerin meşru görülebilmesi, hukuk devleti ilkesine ve temel insan haklarına dair algıdaki sorunlu yapıyı göstermektedir. Devleti merkeze alarak özneleştirilen ve insanları milliyetçi formata sıkıştırarak tektipleştirmeyi öngören devletçi anlayış, devletin varlığını her şeyin üzerinde tutan ve devlet eliyle yapılan her türlü muameleyi meşru gören bir yaklaşıma sebep olmaktadır.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti başta Türkler ve Kürtler olmak üzere farklı etnik grupların yüzyıllara dayanan, özellikle İslam kardeşliği üzerinden gösterdikleri dayanışmayla kurtuluş mücadelesi veren ve saltanat döneminin kapanmasıyla cumhuriyet rejimine geçen, dolayısıyla ortak yaşam

ve kültür birikimine sahip bir devlettir. Ancak bu birikim tek parti döneminde temellendirilen Batılılaşma ülküsüyle zarar görmüş ve Türkiye toplumunun geleneksel kodlarına uygun olmadığı görülen etno-ulusçu politikalar yürütülmüştür. Çok partili dönemde nispeten esnetilmek durumunda kalınan bu politikaların zaman zaman yükseldiği görülmektedir. Ulusçuluğun toplumdaki farklı kesimlere yansımalarının bir huzur iklimi sağlayacak seviyede birleştirici olmadığı, Türkiye çapında yapılan kamuoyu araştırmalarında ortaya çıksa da, çözüm arayışları sınırlı kalmaktadır. Bu sınırlılığın temel sebebi, resmi ideoloji Kemalizmin devlet kurumlarına, eğitim sistemine, siyasi partilere ve diğer birçok örgütlenmeye dönük baskısıdır.

Türkiye’deki milliyetçilik inşasının sorunlu olduğu, bunun en önemli sebebinin de milliyetçiliğin Türklük vurgusundan kaynaklandığı görülmektedir. Tıpkı Osmanlıcılık politikasındaki üst kimlik çabası başarısız olduğu gibi Türklük üst kimlik çabası da başarısız olmuştur. Nitekim milli mücadele dönemindeki birlik ve beraberlik ve bunun sağladığı kazanım, Türklük üzerinden değil, İslami tonlarla ifade edilen millet söylemi üzerinden gerçekleşmiştir. Yüz yılı aşan cumhuriyet döneminde başarısız olan etnik vurgulu milliyetçi yaklaşım halen anayasal olarak korunmakta ve bunun sebep olduğu yan etkiler toplumsal kesimler arasındaki ayrılığı beslemeye devam etmektedir. Bu yan etkiler kamuoyu araştırmalarda da görüldüğü üzere insan hakları anlayışını olumsuz yönde etkilemekte ve toplumsal uzlaşmayı çözümsüzlüğe sürüklemektedir.

Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası hem milli egemenlik teorisini (Md. 6) hem de insan haklarını (Md. 2) kapsamaktadır. Ancak egemenliğin millete verildiği bir sistem manipülasyona uygun bir zemin sunmaktadır. Siyasal iktidarlar, anayasadaki ifadelere dayanarak “millet adına” ideolojik yollara sapabilir. Türkiye’de bu olasılık Batılılaşma adına gerçekleşmiş ve bu durumu meşrulaştırma telaşı “halka rağmen, halk için” gibi bir retorik üretmiştir. 21. yüzyılda dijital çağın imkanlarıyla toplumsal algıya yönelik yanıltıcı propaganda faaliyetlerinin arttığı ve yalan bilgilerin gerçek bilgilerden çok daha hızlı yayıldığı (Vosoughi vd., 2018, s. 3) çağımızda, bir şekilde toplumun desteğini alabilen aşırı milliyetçi siyasal hareketler, milli egemenlik söylemleriyle anayasal bir devleti hızlı bir şekilde anayasanın insan haklarını koruyamadığı pasif ve yazılı bir metinden ibaret olan “anayasalı” bir devlete dönüştürebilir. Zira “egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” ifadesi vaktiyle saltanat karşıtlığını ifade eden ve saltanatın bir daha ortaya çıkmamasına dayanan iradenin şiddetini göstererek cumhuriyet rejimini temellendiren bir ifadedir ve en iyimser açıdan bakıldığında dahi görevini tamamlamıştır. “Millet egemenliği” anayasadaki varlığını korusa dahi etnik vurgu taşımayan makul bir tariflerle yer almalı, 300 yıldır Batı’yı bir şekilde takip etme çabasında olan Türkiye’nin

son on yıllarda Batı'da bir salgın gibi yayılan aşırı sağ siyaset anlayışına kapılması için müsait bir zemin sunan anayasa metni yeniden yazılmalıdır. 21. yüzyılın anayasal ifadesi hukuk, insan hakları ve fırsat eşitliği vurgusu taşıyan yeni bir vizyon üzerinden gerçekleşmelidir. Esas yaklaşım, "milletin egemenliği" değil, demokratik katılım araçlarıyla milletin desteklediği "hukukun egemenliği" olmalıdır.

Türkiye'de 2010'lu yıllarda insan hakları lehine önemli gelişmeler yaşanmış ve bir yandan askeri vesayetın en önemli dayanaklarından biri olan Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu 35. maddedeki "cumhuriyeti koruma" ifadesi çıkarılmış (T.C. Resmi Gazete, 2013, Sayı 28724), diğer taraftan resmi ideolojik uygulamaların eseri olan dini ve etnik temelli insan haklarına aykırı birçok yasa kaldırılmıştır. Ancak kamuoyu desteğiyle ve dönemin siyasal iktidarının çabasıyla sağlanan bu özgürlüklerin resmi ideoloji nezdinde onaylanmadığı söylenebilir. Dolayısıyla resmi ideoloji "resmi" statüsünü kaybetmediği sürece insan hakları konusunda katedilen ilerleme, çeşitli ideolojik yöntemlerle geri alınabilir durumdadır. Bu sebeple anayasa, yasalar ve resmi teamüller Kemalist öğelerden arındırılmalı ve hukuk devleti ilkesine uygun, bütün toplumsal kesimlere hitap eden çoğulcu bir kurumsallaşma gerçekleşmelidir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. (Çev. Y. Alogan). (1. Baskı). Sarmal Yayınları.
- Ağaoğlu, A. (2013). *Üç medeniyet*. (3. Baskı). Doğu Kitapevi.
- AIHS. (1950). Avrupa insan hakları sözleşmesi. <https://www.echr.coe.int/european-convention-on-human-rights> (05.07.2022).
- Akçura, Y. (1976). *Üç tarzı siyaset*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akıncı, A. (2014). Milliyetçilik kuramları. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15 (1), 131-150. Retrieved from <http://esjournal.cumhuriyet.edu.tr/tr/pub/issue/4265/57361> (05.10.2021).
- Aktürk, Ş. (2006). Etnik kategori ve milliyetçilik: tek-etnili, çok-etnili ve gayri-etnik rejimler. *Doğu Batı*, 9(38), 23-53.
- Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler*. (Çev. İ. Savaşır). (2. Baskı). Metis Yayınları.
- Arslan, Z. (2001). Postmodern söylem ve insan hakları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(01). https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001820 (20.03.2024).
- Atasoy, Ö. A. (2007). *Temel hukuk*. (1. Baskı). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Aybay, R. (2015). *İnsan hakları*. (1. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bali, R. N. (2000). *Bir Türkleştirme serüveni 1923-1945*. İletişim Yayınları.

- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. (18. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Berzeg, K. (2019). *Liberalizm demokrasi kapıkulu geleneği*. (2. Baskı). Liberte Yayınları.
- Bor, A. (2023). Dil hakları ve dil politikaları çerçevesinde Belçika, İsviçre ve Finlandiya örnekleri. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(34), 392-419. <https://doi.org/10.15182/diclesosbed.1296315> (20.01.2024).
- Britannica. (2022). "How many people died during World War II?". Encyclopedia Britannica, 28 Dec. 2022, <https://www.britannica.com/question/How-many-people-died-during-World-War-II> (11.10.2023).
- CHP. (1938). *Şeref kitabı XV - cumhuriyetin 15. yıl dönümünde Türk gençliğinin duygu ve düşüncesi*. Cumhuriyet Matbaası. <https://cdn1.booksdl.org/get.php?md5=2944ce4fcbd207a2c303dabfa3155178&key=N8MGB2RE5658LB5F&mirr=1> (05.10.2020).
- Çağıl, O. (2011). İnsan hakları ve tabii hukuk. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 50 (1-4), 69-115, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9074/113176> (05.08.2020).
- Çoban, M. (2012). Milliyetçilik teorileri. *Türk Yurdu*. 295, 345-351.
- Erdem, F. H. (2011). Kürt Meselesinin çözümünde anadilin eğitimde kullanılmasını konuşmak. *Liberal Düşünce Dergisi* (63), 141-152. <https://dergipark.org.tr/en/pub/liberal/issue/48184/609803#article-authors-list> (05.08.2020).
- Erdoğan, M. (2001). *Anayasal demokrasi*. (4. Baskı). Siyasal Kitabevi.
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve ulusçuluk*. (Çev. B. E. Behar ve G. G. Özdoğan). İnsan Yayınları.
- Görgün, L. Ş. (1996). *Hukukun temel kavramları*. (Genişletilmiş 5. Baskı). Yetkin Yayınları.
- Habermas, J. (2012). *Öteki olmak ötekiyle yaşamak*. (Çev. İ. Aka). (6. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (2006). *Osmanlı'dan cumhuriyete zihniyet, siyaset ve tarih*. (1. Baskı). Bağlam Yayınları.
- Heper, M. (2012). *Türkiye'de devlet geleneği*. (4.Baskı). Doğu Batı Yayınları.
- Heywood, A. (2013). *Siyasi ideolojiler*. (Çev. A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi vd.). (5. Baskı). Adres Yayınları.
- İHEB. (1948). İnsan hakları evrensel bildirgesi. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (05.07.2022).
- İnalçık, H. (2008). II. Meşrutiyet: anayasa rejimi geliyor, cumhuriyet yolu açılıyor. *Doğu-Batı: II. Meşrutiyet: 100. Yıl*, 1(45 s 251. 11-16. (05.08.2023).
- Kadioğlu, A. (1999). *Cumhuriyet iradesi demokrasi muhakemesi*. (1. Baskı). Metis Yayınları.
- Kapani, M. (1993). *Kamu hürriyetleri*. (7. Baskı). Yetkin Yayınları.
- Kedourie, E. (1971). *Avrupa'da milliyetçilik*. (Çev. M. H. Timurtaş). Milli Eğitim Basımevi.

- Konda Araştırma ve Danışmanlık. (2012). İnsan hakları algısı araştırması. <https://Konda.com.tr/uploads/Konda-1206-insan-haklari-algisi-faf9798c03a41917f922a1a6eeeb803552dafd544ed398ec110ea8c195423119.pdf> (02.08.2021).
- Konda Araştırma ve Danışmanlık. (2021). İnsan hakları algısı araştırması. <https://Konda.com.tr/uploads/crd-sunum24112paylasim-331b7f5f453b3c441c216ed2aa40536c5b0eb974423f76f77eeacdf6a6e90a22.pdf> (02.08.2021).
- Köksal, A. (2020). İnsan haklarının felsefi krizi: İslami bir perspektif. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58 25-67.
- Kuçuradi, İ. (2011). *İnsan hakları: kavramları ve sorunları*. (2. Baskı). Türkiye Felsefe Kurumu.
- MEB. (2012). Seçmeli dersler genelgesi, <https://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1609.pdf> (01.12.2023).
- Popper, K. (1989). *Açık toplum ve düşmanları- cilt 1*. (Çev. M. Tunçay). (2. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Renan, E. (2016). *Ulus nedir?*. (Çev. G. Yavaş). (1. Baskı). Pinhan Yayıncılık.
- RTÜK. (2018). Televizyon izleme eğilimleri araştırması. https://www.rtuk.gov.tr/televizyon_izleme_egilimleri_arastirmasi_2018/335 (02.06.2020).
- Smith, A. D. (2002). *Ulusların etnik kökeni*. (Çev. S. Bayramoğlu ve H. Kendir). Dost Kitabevi Yayınları.
- Statista. (2021). "Military and civilian losses as a share of total fatalities due to the Second World War between 1939 and 1945, by country or region", <https://www.statista.com/statistics/1351474/second-world-war-civilian-military-fatalities-per-country/> (11.10.2023).
- Şentürk, R. (2007). *İnsan hakları ve İslam*. (Ed. M. Cüneyt Köksal). (1. Baskı). Etkileşim Yayınları.
- Şimşir, B.N. (1991). *İngiliz belgeleriyle Türkiye'de "Kürt sorunu"*. (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TBMM. (2022). Kadınların yürüttükleri mesleğin icrası kapsamındaki kılık ve kıyafeti giymek dışında herhangi bir zorlamaya tabi tutulmaması hakkında kanun teklifi, https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBSPublicFile/D27/Y6/T2/WebOnergeMetni/79da2282-3eb8-4465-894b-e21dd6d91c17.pdf?TSPD_101_R0=08ffcef486ab200009f632dc866c89533f5933b4aa4e6eadad7e2b77f9c670b649f0959395b5aa19086b8513b8143000ae5fb9630a6f01dc84b8b0adb70dbf97c1f0ab219e5bcd83c6f106d6eafee7025cd7eed5d187cbd45db51929cdfec2c (11.12.2023).

- T.C. Anayasası. (tarih yok). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf> (11.02.2023).
- T.C. Resmi Gazete. (1954). Sayı 8662, https://www.tbmm.gov.tr/Files/Komisyonlar/insanHaklari/docs/ulusal_belgeler/kanunbmmc03606368.pdf (01.10.2021).
- T.C. Resmi Gazete. (1989). Sayı 20295, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20295.pdf> (01.10.2022).
- T.C. Resmi Gazete. (2009). Sayı 27419, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/12/20091201-1.htm> (01.02.2024).
- T.C. Resmi Gazete. (2013). Sayı 28724, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130731-10.htm> (01.10.2022).
- TDK. sozluk.gov.tr.
- Tezcan, D. ve Diğçerleri. (2011). *İnsan hakları el kitabı*. (4. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- TRT Haber (2013, Eylül 30). İlkokullarda andımız kalkıyor. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ilkokullarda-andimiz-kalkiyor-102877.html> (08.10.2023).
- TRT Haber (2020, Şubat 3). Yunanistan mülteci botunu böyle batırmaya çalıştı, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/yunanistan-multeci-botunu-boyle-batirmaya-calisti-464307.html> (08.09.2022).
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti’nde tek-parti yönetiminin kurulması (1923-1931)*. Yurt Yayınları.
- UAÖ. (2023). Uluslararası af örgütü raporu 2022/23. https://www.amnesty.org.tr/public/uploads/files/Rapor/TR_2022-23%20AnnualReport.pdf (15.11.2023).
- United Nations Treaty Series. (tarih yok). https://treaties.un.org/Pages/Content.aspx?path=DB/UNTS/pageIntro_en.xml; (11.05.2023).
- U.S. Census Bureau. (2011). "REPERES World War I casualties", <https://www.census.gov/history/pdf/reperes112018.pdf> (11.10.2023).
- Uygun, O. (2014). *Devlet teorisi*. (1. Baskı). On İki Levha Yayıncılık.
- Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science* 359, 1146-1151. DOI:10.1126/science.aap9559, <https://www.science.org/doi/epdf/10.1126/science.aap9559> (11.10.2023).
- Yanık, C. (2013). Etnisite, kimlik ve milliyetçilik kavramlarının sosyolojik analizi. *Kayı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (20), 225-237.
- Yeğen, M. (2006). *Müstakbel Türk’ten sözde vatandaşa cumhuriyet ve Kürtler*. (1. Baskı). İletişim Yayınları.

Yıldız, A. (2004). *Ne mutlu Türküm diyebilene*. (2. Baskı). İletişim Yayınları.

YORSAM. (2017). Güneydoğu anadolu bölgesinde gençliğin siyasal, sosyal ve gelecek beklentilerinin tespitine yönelik saha araştırması. <https://www.yorsam.org/guneydogu-anadolu-bolgesinde-gencligin-siyasal-sosyal-ve-gelecek-beklentilerinin-tespitine-yonelik-saha-arastirmasi/> (05.04.2020).